

В ПОШУКАХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕДЕМУ

Однією з найбільш невирішених проблем стародавньої історії, що тісно пов'язана з історією України, є проблема походження індоєвропейських народів, місцезнаходження їхньої праатьківщини та шляхів їх подальшого розселення на неосяжних теренах Євразійського континенту. Ця стаття пропонує спробу короткого огляду результатів досліджень цього питання західними (передусім англосовітськими) істориками і лінгвістами.

Як відомо, сам термін “індоєвропейські” (мови, народи) виник як суто лінгвістична концепція і був запроваджений в науковий обіг англійським вченим Томасом Янгом в 1813 р. Однак, ще задовго до початку XIX ст. західноєвропейські місіонери, неогоціанти та вчені, які мандрували до Індії, відзначали схожість санскриту з європейськими мовами. Так, у 1585 р. італієць Філіппо Саветті зауважує, що в санскриті “можна знайти багато наших слів, особливо числівників, як 6, 7, 8, 9 [і таких слів], як Бог, змії та інші”¹. За два роки до цього інший мандрівник єзуїт Томас Стівенс писав, що “вимова й структура” деяких мов Індії споріднена з грецькою мовою та латиною. У XVII ст. робляться перші несміливі спроби наукового підходу до порівняння мов. Голландський вчений Маркус Боксхор на закладі своїх граматичних досліджень об'єднує латину, німецьку та персидську мови під єдиним терміном “скіфські мови”. Цікаво, що цю теорію активно підтримував своїм авторитетом відомий німецький вчений та філософ Готфрід Лейбніц (1641 – 1717). Першим з європейських лінгвістів, який висунув теорію, що мови Європи, Ірану та Індії походять від однієї спільної прамови, був Джеймс Парсон. Його порівняльні студії, видані в 1767 р. в книзі “Залишки Яфету чи історичні дослідження про подібність і походження європейських мов” включали велику кількість мов: кельтські (ірландська та валлійська), грецьку, італійські (латину, сучасну італійську, іспанську, французьку), германські (німецьку, голландську, шведську, датську, давньоанглійську, англійську), слов'янські (польську і російську), індійську (бенгалі) та іранську (персидську). Парсон був першим, хто розробив деякі елементи порівняльної лінгвістики, але через велику кількість помилок в його концепції (він відносив мови американських індіанців та угорську мову до сім'ї “яфетських” [індоєвропейських] мов), роботи Парсона були швидко забуті і честь відкриття індоєвропейської мовної спільності належить іншому англійському вченому.

В 1796 році Верховний суддя тодішньої Британської Індії сер Вільям Джоунз, знаний в наукових колах як відомий лінгвіст та історик, запропонував курс лекцій з індійської культури. Під час однієї з них він відмітив подібність санскриту до грецької мови і латини, хоч і наголошував, що перша є набагато більш рафінованою й вишуканою мовою в порівнянні з двома останніми. Джоунз також підкреслював, що подібність цих мов “як в коренях дієслів, так і в граматичних формах” не може бути випадковою; подібність є “настільки сильною, що жодний філолог, який досліджує ці три мови, не може не повірити, що всі вони походять із спільного джерела, яке, можливо, вже не існує”².

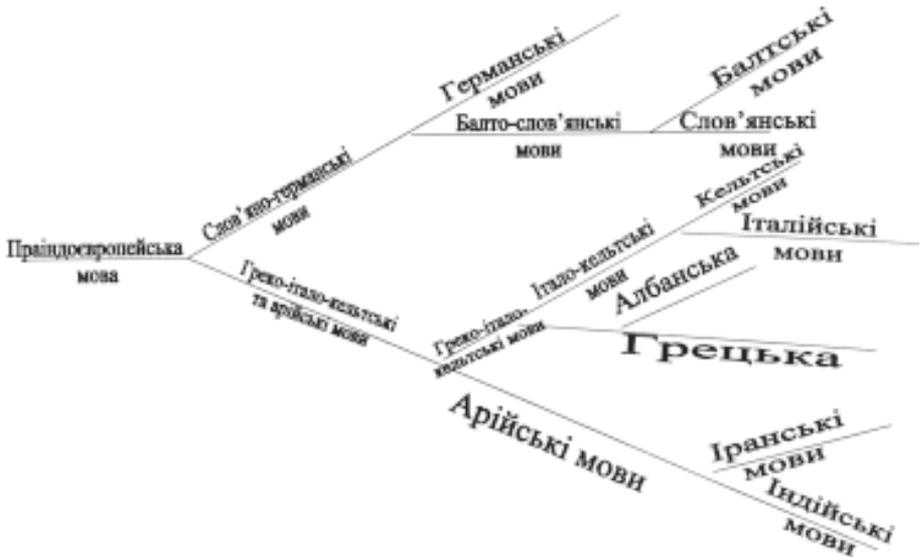
Розвиток порівняльної лінгвістики індоєвропейських мов починається з першої половини XIX ст. завдяки праці талановитого датського філолога Расмуса Раска (1787 – 1832), який першим звернув увагу, що подібності в індоєвропейських мовах мають системний характер як на фонетичному, так і на граматичному рівнях мови. Наприклад, він показав, що звуки “ph” і “g” в грецькій мові (phrater – член роду, gune – жінка) відповідають звукам “v” та “k” в германських мовах (англ. brother – брат, ст. норвежська kopa – жінка), а деякі іменники в санскриті і латині відмінюються ніби-то по спільним морфологічним нормам.

Наступний етап розвитку індоєвропейських студій тісно пов'язаний з ім'ям видатного німецького мовознавця Августа Шлейхера (1821 – 1868). Цей вчений намагався реконструювати індоєвропейську прамову на основі відтворення найдавніших форм окремих індоєвропейських мов і вважав свої реконструкції настільки точними, що навіть писав байки на відновленій їм індоєвропейській прамові. Сьогодні ми знаємо, що Шлейхер

помилково відносив санскрит до найдавнішої з писемних індоєвропейських мов, в якій, на його думку, “найкраще збереглась система голосних звуків індоєвропейської прамови. На той час лінгвістам були ще невідомі давні мови Анатолії: хеттська, лувійська, палайська. З точки зору сучасної порівняльної лінгвістики реконструкції Августа Шлейхера виглядають дещо архаїчними, що можна навіть побачити на прикладі назви його байки “Avis akvasas ka” (“Вівця і коні”), яка сучасними лінгвістами реконструюється як “Dwis ekwoskwe³”.

Ще одним вагомим внеском Шлейхера в індоєвропейські студії було створення лінгвістичної концепції розвитку індоєвропейських мов. Виходячи з того факту, що подібності в багатьох індоєвропейських мовах можуть пояснюватись тільки тим, що всі вони походять від однієї спільної прамови, вчений створив модель “генетичного” (генеалогічного) дерева їх розвитку.

Рис. 1

Дерево індоєвропейських мов (за Августом Шлейхером) (J.P. Mallory, 18)

За Шлейхером територія, на якій була розповсюджена первісна індоєвропейська прामова, на якійсь історичній стадії поділялась на окремі регіони, де почали вживатись різні мовні групи. Останні вчений називав “фундаментальними”. Прикладом таких мов можуть бути кельтські, слов'янські та германські мови. Наступним історичним етапом було розщеплювання “фундаментальних мов” на окремі мови. Із схеми Шлейхера (рис. 1) було видно, що північноєвропейські мови були більш споріднені між собою, ніж південно- і західноєвропейські, що германські мови відокремились набагато раніше роз'єднання балто-слов'янської спільності. Звичайно, ця модель не могла дати відповідь на такі питання, як коли відокремились германці від балто-слов'ян, індійці від іранців, а кельти від італійських народів і таке інше.

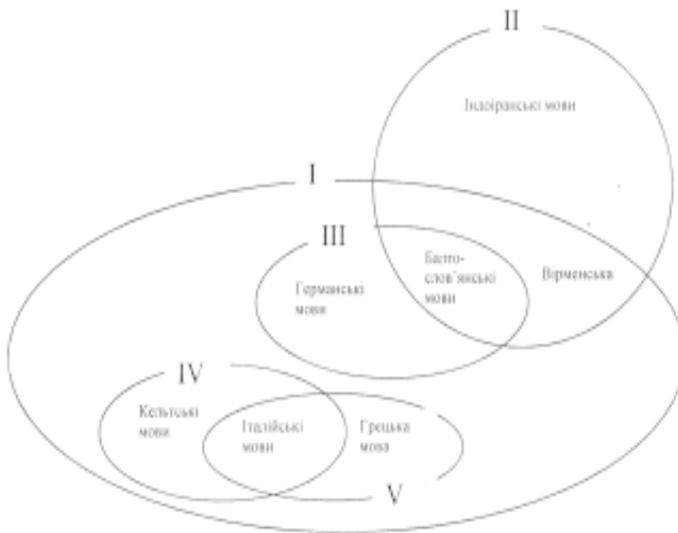
Тут слід відзначити, що теорія Шлейхера не могла пояснити і такі вже відомі дослідникам XIX ст. лінгвістичні явища, як розподіл індоєвропейців на два основні типи – так звані мови “centum” і “satem”. Цей розподіл пов'язаний з генезисом давньоіндоєвропейського велярного приголосного k*, який на подальших етапах по-різному розвивався в відгалужених мовах. Давньоєвропейська форма *kintom⁴ (сто) зберігає велярний “k” в латинському слові “centum”, давньоірландському “cet”, грецькому “nekaton”

чи готському “hund” (від “*kunt”), але замінює цей звук на свистячий “s” в санскритському “satam”, давньоіранському “satem”, давньослов’янському “suto”, литовському “simtas” і т.і. Таким чином, до східноіндоєвропейського мовного ареалу (“satem”) були віднесені індоіранські, слов’янські, балтські і вірменська мови⁵. Цікаво, що ці зміни не торкнулися анатолійських мов і тохарської. Можливо це пов’язано з тим, що на час розповсюдження цих фонетичних змін носії згаданих мов вже відокремилися від решти східноіндоєвропейської спільності і втратили з нею прями мовні контакти⁶.

Як видно із схеми, Август Шлейхер не враховував вищезгадані фонологічні явища. Його модель однозначно вказувала на давні більш інтенсивні зв’язки германських мов зі слов’яно-балтськими, ніж на зв’язки останніх з індоіранськими і, таким чином, суперечила встановленим лінгвістичним фактам.

Співвітчизник Шлейхера, Йоганн Шмідт (1843 – 1901) запропонував іншу модель для вирішення цієї проблеми – “Хвильову”. За його концепцією лінгвістичні інновації розповсюджувались в середовищі носіїв індоєвропейських мов як хвилі, що охоплювали деякі індоєвропейські мови, але майже ніколи не охоплювали всі:

Рис. 2

“Хвильова” модель розгалуження індоєвропейських мов за І.Шмідтом.

Мови, які входять до кола, позначеного цифрою I, поділяють такі спільні риси, як, наприклад, голосний звук “e” – в тих словах, де індоіранські мови мають звук “a” (наприклад, форма “est” в латині відповідає формі “astī” в санскриті).

Під цифрою II позначені мови, які змінюють давньоіндоєвропейський (реконструйований) звук “*k” на “s” (“sattem” в порівнянні з “centum”), а ті мови, які позначені цифрою III, мають відмінкові закінчення на “m” в порівнянні з “bī”⁷.

Така модель представляла більш реалістичні лінгвістичні взаємовідношення між мовами, і крім того, враховувала географічні реалії, хоч і без конкретних часових параметрів (вона не пропонувала історичний розвиток індоєвропейських мов). Як не дивно, всі подальші спроби створити універсальну обґрунтовану теорію розвитку індоєвропейських мов з їх взаємозв’язками і взаємовпливами незмінно зводилися до концепції Шлейхера чи Шмідта, незважаючи на те, що нові покоління вчених, які їх розробляли, мали в своєму розпорядженні набагато більше сучасної археологічної і лінгвістичної інформації, а також оперували досконалішою методологією наукових досліджень. З найбільш детально розроблених концепцій були моделі Т.Гамкрелідзе та

В.Іванова, Раймо Аттілі та Франческо Адрадоса. Останній удосконалив “хвильову” модель, запровадивши систему 24 ізоглос (подібностей), які в тій чи іншій мірі поділяли індоєвропейські мови на групи.

Якщо вчені і досі сперечаються відносно різних аспектів лінгвістичних концепцій і моделей, загальна картина розвитку індоєвропейських мов не викликає стільки полеміки і дискусій. Відповідно до існуючої гіпотези, десь в межах Євразійського континенту в минулому існувала група племен, які говорили мовою, яка є предком всіх відомих індоєвропейських мов. Таку мову називають прото- чи праіндоєвропейською. Вважається також, що людність, яка говорила цією мовою, жила на більш обмеженій території, ніж та, на якій ми знаходимо її, коли вона вперше з'являється на історичній арені. Наскільки ця територія була обмеженою, де вона могла знаходитись і коли почалися відцентрові процеси, буде розглянуто нижче.

Безодня часу відділяє праіндоєвропейців від цивілізації і створення перших писемних систем. Найдавніші безпосередньо індоєвропейські джерела походять з царських архівів хетської столиці Хаттушаша, де зберігалися тисячі документів (глиняних клинописних табличок), написаних трьома індоєвропейськими мовами – хетською, палайською і лувійською, які відносяться до періоду між 1650 і 1200 рр. до н.е. Факт існування трьох індоєвропейських мов в Анатолії біля XVII ст. до н.е. ставить перед лінгвістами два важливих питання. Перше питання стосується взаємозв'язків цих мов з іншими індоєвропейськими мовами. В результаті досліджень граматичних структур і словникового складу анатолійських мов більшість лінгвістів прийшло до висновку, що ці мови є найбільш архаїчними серед усіх відомих давніх індоєвропейських мов, тобто анатолійські мови зберегли ті граматичні явища, які зникають на дуже ранніх (не зафіксованих) стадіях розвитку інших мов індоєвропейської спільності. Наприклад, в хетській мові існували ларінгальні приголосні “e” (ешва), який в деяких позиціях вживався як напівголосний та звук, подібний до українського “х”. Цікаво, що ще до відкриття хетської мови вчені теоретично реконструювали ці звуки в праіндоєвропейській мові. Іншими архаїчними рисами хетської мови є відсутність жіночого роду іменників, іменникові основи на R/N, дуже архаїчні форми займенників, відсутність ступенів порівняння прикметників, майже повна відсутність підрядних зв'язків в синтаксисі і т.і. Ці важливі відмінності анатолійських мов від решти індоєвропейських мов вказують на той факт, що відгалуження даної мовної гілки відбулося на дуже ранньому етапі існування праіндоєвропейської мови.

Другою важливою проблемою є взаємозв'язок між самими анатолійськими мовами. Незважаючи на брак даних з лувійських і палайських джерел, вчені констатують значно більшу спорідненість цих трьох мов між собою, ніж з іншими індоєвропейськими мовами. Відокремлення анатолійських мов одна від одної відбулося за не дуже великий відрізок часу перед тим, як з'являються перші історичні відомості про них (ассирійські джерела, XIX ст. до н.е.). Більшість лінгвістів дотримуються думки, що носії анатолійських мов з'являються в Малій Азії не пізніше середини III тис. до н.е. і не раніше самого кінця IV тис.

Лінгвістичні джерела вказують на більш давній, можливо автохтонний, домінуючий мовний субстрат Західної й Центральної Анатолії – хатський⁸. Велика кількість хатських запозичень в хетській мові (навіть назва цієї людності є хатського походження) вказують на більш давню і розвинуту тубільну культуру. На південному сході від хетів жили хуррійці, тексти яких (найдавніші – з XXIII ст. до н.е.) також свідчать про давню неіндоєвропейську присутність в цьому регіоні. Південні території Малої Азії здавна були заселені шумерами, а пізніше семітськими племенами.

Як бачимо з вищенаведеного, результати лінгвістичних досліджень західних вчених, а також численні стародавні письмові джерела приводять до висновку, що Анатолія чи інші частини Малої Азії не могли бути прабатьківщиною індоєвропейських народів. Інвазія індоєвропейців в Анатолію відбулась вже після того, як були історично зафіксовані в цьому регіоні інші, неіндоєвропейські мови, в найбільш ранніх джерелах яких немає згадки про індоєвропейців. Крім того, напрямок цієї інвазії не міг бути розпочатий з півдня чи південного сходу: там не виявлено будь-яких індоєвропейських мовних слідів.

З'ясувавши точку зору лінгвістів, подивимось тепер як розглядає проблему можливої Анатолійської прабатьківщини індоєвропейців археологічна наука. Більшість дослідників, які вивчають добу ранньої бронзи Північної і Центральної Анатолії, погоджуються в тому, що жодне (!) з досліджених поселень і міст-держав цього регіону не виявляє виразних ознак індоєвропейзації. Такі міста були, вірогідно, центрами міжнародної торгівлі, із строкатим населенням, яке поділяло якісь спільні стародавні культурні традиції, але розмовляло різними мовами і було різного етнічного походження. Але поруч з тим, археологічні джерела засвідчують незаперечні сліди вторгнення і руйнації на початку бронзового віку, приблизно між 2700 – 2600 рр. до н.е. Ця нова міграційна хвиля зароджується на заході Анатолії і пов'язується багатьма дослідниками з вторгненням індоєвропейських номадів. Тільки в долині Конья на південному заході Анатолії, очевидно, під час цієї навали було знищено чи залишено мешканцями 96 із 100 досліджених міст і селищ⁹. Одночасно з цим відбувається швидке поширення зі сходу на захід нових елементів в кераміці, а, головне, нових ритуальних споруд – мегаронів. Ці археологічні дані добре узгоджуються з лінгвістичними концепціями про поширення анатолійських мов і можуть бути пов'язані з інвазією лувійських, а, може, навіть і хетських племен.

Осередком цієї можливої західної поступової експансії в Анатолію могли бути балканські енеолітичні культури та культури ранніх етапів доби бронзи, які під тиском чи під керівництвом індоєвропейців почали міграцію в Анатолію ще на більш ранньому етапі, десь між 3500-3000 рр. до н.е. На жаль, прямих доказів індоєвропейського вторгнення в Західну Анатолію поки що не знайдено, а всі наведені археологічні свідчення можуть бути витлумачені інакше: зміною кліматичних умов, прямими культурними запозиченнями і т.і.

Деякі західні дослідники (S.Scomal, E.Polome, M.Winn)¹⁰ пропонують ще один можливий варіант міграції індоєвропейців в Анатолію – північно-східний. Аргументи, які вони висувують, пов'язані з появою в Східній Анатолії близько 3000 р. до н.е. незвичного для цих місць поховального обряду – підкурганного. Багато західних археологів, вслід за Марією Гімбутас, дотримуються тієї точки зору, що підкурганні поховання скорчених, посипаних вохрою небіжчиків, антропоморфні кам'яні стели із зображенням воїнів, бойові кам'яні сокири і кераміка, оздоблена відбитками шнуру, є ознаками індоєвропейських скотарів від часу, коли вони з'являються на історичному обрії (M.Gimbutas, 1973)¹¹. Такі поховання невідомі для ранніх археологічних культур Анатолії й могли б пов'язуватися з просуванням індоєвропейських скотарських племен через Кавказ і територію куро-аракської культурної спільності Закавказзя в Східну Анатолію. Крім того, саме на поселеннях цього періоду доби ранньої бронзи з'являються кістки коня (Норсунтепе, Тепеджик), який відомий у Причорноморських степах України за багато століть до цього часу і який, вірогідно, був успішно приручений дереївським населенням середньостогівської культурної спільності наприкінці IV тис. до н.е.¹². Вищезпропонована концепція інфільтрації індоєвропейців у Східну Анатолію через Кавказ і Закавказзя немає підтверджень лінгвістичною наукою. Це була територія розповсюдження кавказьких і хурритської мов. При цьому жодного кургану не знайдено на теренах, заселених у давнину лувійцями чи хетами, і не існує будь-яких лінгвістичних аргументів на користь того, що хети (лувійці, палайці) досягли Анатолії Східним Кавказьким маршрутом.

Підводячи підсумок концепції про Анатолійську прабатьківщину індоєвропейців, яка була розроблена англійським вченим К. Ренфрю¹³, нагадаємо основні аргументи проти цієї теорії: найдавніший мовний субстракт Центральної та Східної Анатолії не був індоєвропейським; окремі слова (власні назви людей) індоєвропейського походження засвідчені близькосхідними письмовими джерелами не раніше 23 ст. до н.е.; археологічні джерела не фіксують жодну з типових ознак матеріальної культури індоєвропейців (кургани, поховальний ритуал, стели, особливий тип кам'яних сокир, шнуровий орнамент) до самого початку III тис. до н.е., коли з'являються перші поодинокі курганні поховання; використання прирученого коня в господарстві не засвідчується раніше доби бронзи. Отже, всі наведені аргументи не свідчать на користь гіпотези Анатолійської прабатьківщини індоєвропейців на будь-якому з етапів розвитку цієї спільності.

Перед тим, як перейти до розгляду інших гіпотез індоєвропейської прабатьківщини,

ще раз переглянемо досить надійні свідоцтва, які ми маємо в нашому розпорядженні: 1) лінгвістичні дані, виявлені внаслідок аналізу індоєвропейського словникового складу, вірогідно, вказують на існування праіндоєвропейців десь між V і III тис. до н.е.; 2) археологічні джерела, на думку багатьох дослідників, підтверджують знаходження в цей час праіндоєвропейців на Євразійському континенті. Але де саме?

Як жартівливо висловився один відомий британський дослідник, “Ніхто не питає, де знаходиться індоєвропейська прабатьківщина, але **де вона знаходиться** на разі”¹⁴, тобто локалізується вченими згідно з сучасним рівнем наукових досліджень.

З географічної точки зору буде логічним після анатолійської гіпотези розглянути вірменську версію місцезнаходження прабатьківщини індоєвропейців. Вірмени добре відомі з писемних джерел із початку VI ст. до н.е. і, можливо, з’явилися в Західному Закавказзі ще раніше. Для відповіді на питання, чи були вірмени тубільним населенням Закавказзя і Східної Анатолії, треба звернутись до свідчень історичних джерел їх сусідів, до результатів археологічних досліджень, а також до самої вірменської мови.

Вірменська мова є, безсумнівно, індоєвропейською, хоч і немає ніяких спільних рис з іншими анатолійськими мовами, за винятком запозичень з хетської та лувійської мов. Після розвалу хетської держави наприкінці XIII ст. до н.е. хетська мова була майже повністю витіснена лувійською і наявність хетських слів у вірменській мові може вказувати на те, що предки вірменів пройшли через Анатолію ще до падіння хетської імперії. Здається, найближчою до вірменської є грецька мова, а також, можливо, фракійська і фригійська мови, що дозволяє гіпотетично локалізувати вірменську мову в якийсь період експансії її носіїв на території Балканського півострова. Одночасно, з археологічних і писемних джерел відомо, що територія сучасної Вірменії знаходилася на землях могутньої держави стародавнього світу – Урарту, створену тубільне населення якої, яке говорило неіндоєвропейською мовою. Урартська мова була близькою до хурритської, найбільш поширеної мови регіону Східної Анатолії та Північної Месопотамії. Російський лінгвіст та історик Ігор Д’яконов¹⁵ стверджує, що вірменська мова запозичила з хуррито-урартської такі слова, як м’ята, гранат, слива, айва, цегла, раб, олово та інші слова, пов’язані з господарською діяльністю, типовою для цього регіону. Вірменська мова має також велику кількість запозичень з персидської та арамейської мов, які відносяться до часу не раніше кінця VI ст. до н.е. і не пізніше I ст. до н.е. Всі ці факти свідчать про те, що, ймовірно, давньвірменська людність рухалась із заходу через Балканський півострів і створила разом з фригійцями і фракійцями другу (після хетів і лувійців) хвилю індоєвропейської інвазії на територію Малої Азії. Вірмени є стародавнім, але не автохтонним населенням вищезгаданого регіону, який був з неолітичних часів заселений неіндоєвропейськими етносами (хурритами, хатами, картвелами та ін.).

Перед тим, як перейти до розгляду наступної концепції, дозволимо собі привести ще одне цікаве спостереження І. Д’яконова. Цей відомий вчений пропонує гіпотезу, за якою можна було б ототожнити з правірменами відоме з асирійських джерел плем’я “муски”, які окупували Північну Месопотамію близько 1165 р. до н.е. (порівняйте з етнонімом вірмен в грузинській мові – “мехи”). Згідно з цією версією, в кінці I тис. до н.е. протовірмени просувались з Балканського півострова на схід і поглинули спочатку лувійців, а потім і урартів, які стали часткою вірменського етносу¹⁶.

Дослідження лінгвістів досить переконливо стверджують, що словник праіндоєвропейської мови відбиває реалії пізньої неолітичної та ранніх етапів енеолітичної економіки Євразійського континенту, яка, ймовірно, була переважно скотарською. Найбільш придатною зоною для розвитку такої економіки на Євразійському континенті є зона степів, які тягнуться досить широким пасмом від Південного Сибіру і Уралу до Чорного моря. Саме в цих степах, де з періоду пізнього плейстоцену існували великі стада тарпанів і диких коней, відбулась дуже важлива для нашої розповіді подія – приручення коня і слово, яким позначався domestикований кінь – “*ekwos” було реконструйовано в праіндоєвропейській мові. Праці українських археологів останніх десятиріч¹⁷ дають підстави вважати, що кінь був одомашнений енеолітичною деревівською людністю в другій половині IV тис. до н.е. Багато західних дослідників дотримуються тієї точки зору, що саме носії Середьостогівсько-Хвалинської та ямної культурних ареалів і

були тими праїндоевропейцями, які ще говорили на спільній мові (чи на її діалектах) і що саме з цієї доби починається поступовий процес індоєвропеїзації України і всієї Європи. За археологічними свідченнями ці енеолітичні спільності на початку IV тис. до н.е. охоплювали території від Середнього Дніпра і Надазов'я до басейну Волги й межували на півночі праїноугорськими племенами, а на заході – з трипільським населенням Правобережної України. Економічною основою їх господарства було примітивне землеробство, скотарство, полювання і рибна ловля. Розводилися різні свійські тварини: крупна рогата худоба, коні, вівці та свині. Кінь був джерелом м'ясної їжі та, ймовірно, використовувався як транспортний засіб. Необхідність постійного контролю великих табунів коней створили передумови для опанування середньостогівцями прийомів верхової їзди. Це, в свою чергу, повинно було зробити їх більш мобільними, а їхню екстенсивну економіку набагато більш ефективною. Здається сумнівним, що на цьому ранньому етапі одомашнення коней їх могли використовувати як тяглову силу: коні були маленькими на зріст (середній зріст біля 136 см)¹⁸, вози важкими, упряж недосконалою. Вірогідно, що важкі транспортні засоби пересувалися за допомогою биків чи волів. Але, мабуть, саме кінь¹⁹ був одним із головних чинників, який надав імпульс не тільки для ефективної експлуатації чорноморсько-каспійських степів, але також сприяв швидкому розселенню протоіндоєвропейців на неосяжних теренах Євразійського континенту. І може саме кінь докорінно змінив модель економічного розвитку індоєвропейських енеолітичних суспільств: від осідлої моделі землеробської економіки, що почала розвиватися в лісостеповій зоні, до мобільної, агресивної й більш продуктивної в умовах степів економіки скотарства. Звичайно, ця модель не базувалася виключно на розведенні коней (вівці та кози були одомашнені набагато раніше), але, безсумнівно, що нові можливості швидкого пересування в степах і лісостепах табунів, отар і стад свійських тварин під наглядом пастухів-вершників були могутнім стимулом для перетворення скотарства в ефективний і престижний тип господарювання.

Гіпотеза чорноморсько-каспійської прабатьківщини індоєвропейців, здається, добре узгоджується лінгвістично й археологічно з експансією деяких індоєвропейських народів, але шляхи інших народів історично не простежуються. Західні археологи, які дотримуються цієї гіпотези (М.Гімбутас, Дж.Меларт та інші), вважають, що останнім археологічно визначеним періодом індоєвропейської спільності була ямна культурно-історична область (приблизно ХХХ – ХХІІІ ст. до н.е.). Спадкоємцями цієї спільності вже були різні індоєвропейські народи, які говорили на своїх мовах.

Історична наука все ще далека від розуміння того факту, чому і яким чином могла неймовірно швидко розповсюдитися від Уралу до Дністра низка таких близькоспоріднених етносів. Археологам відомі тисячі поховань носіїв цієї культурно-історичної спільності²⁰, але досі знайдено тільки декілька їх довготривалих поселень²¹. Крім того, курганні поховання “ямників” знаходились на великій відстані від будь-яких водних ресурсів. Дані факти начебто говорять про високий ступінь мобільності цих людей, про їх швидке пересування на великі відстані і, як стверджує Дж. Мелорі, “Загальна теорія походу “Drang Nach Western” могла би пояснити спільність словникового складу праїндоевропейських термінів, які відносяться до розведення худоби, але не слід було б приймати [цю теорію] за рахунок нехтування іншими археологічними даними”²².

“Ямники” створили грандіозне технологічне чудо епохи – транспортні засоби на колесах – віз і колісницю. Ці двох- та чотириколісні засоби пересування зробили доступними безкраї простори степів не тільки нечисленним пастухам-вершникам, але й цілим великим родинам, які могли тепер з усім їхнім майном подорожувати степами в пошуках пасовиськ для коней і худоби. Наскільки важливим був цей винахід для праїндоевропейців, свідчить той факт, що “навіть” після смерті вони не розлучалися із своїми улюбленцями: відомі численні знахідки окремих коліс і цілих возів та колісниць в чоловічих похованнях ямної культурно-історичної спільності. Оточені рештками коліс, осей та дощок, поховані лежать на спині з підігнутими колінами й посипані вохрою. Іноді могилими ями перекриті дерев'яними колодами чи оточені кромлехами. Але домінуючою ознакою цих поховальних споруд є курган. Речі, які супроводжували небіжчиків в потойбічне життя, також досить промовисті: мідні та крем'яні ножі, кам'яні бойові сокири,

кинджали, гарпуни, булави, наконечники стріл, дротиків та списів. Увесь цей різноманітний та численний арсенал зброї (як для дальнього, так і для ближнього бою) справляє враження, що ця мобільна і добре озброєна людність опановувала степи та лісостеп Євразійського континенту не завжди мирними шляхами. Одночасно з цим, в деяких похованнях знаходять тільки такий робочий інструмент, як скребки, шила, серпи та інше, а найбільш ранні поховання “ямників” взагалі не супроводжувались будь-якими речами, хіба що кістками тварин – залишками їжі.

Усе це свідчить про дуже виразні патріархальні стереотипи в середовищі цих степових громад. Переважна більшість антропоморфних стел, встановлених над курганами “ямників”, також, очевидно, говорять про такий тип суспільних відносин. На них зображені чоловічі постаті, які озброєні бойовими сокирами і уособлюють могутнього воїна чи, можливо, самого бога війни. Що стосується соціальної стратифікації давніх індоєвропейців, то тут дослідники поки що не можуть з впевненістю сказати, що в “ямників” вже існували військові лідери – “захисники віри” чи “гаранти незалежності та заможності”. Їх поховання, звичайно, значно відрізняються кількістю і вартістю супроводжувальних речей, але важко встановити чи вони є одночасними, тобто, чи не використовувався первісний курган для пізніших поховань. Найдавніші писемні джерела та міфи багатьох індоєвропейських народів дозволяють нам побачити, як самі вони сприймали соціальний розподіл своїх суспільств. Від Індії часів “Веди” до кельтської Галлії залізного віку суспільство поділялось на три класи: жреців, воїнів, пастухів/землеробів. Така “троїстість” простежується і в релігійних культурах і в усіх сферах діяльності індоєвропейців²³. На думку французького вченого Жоржа Дюмезіля²⁴, соціальна система індоєвропейців складається з трьох головних “функцій”:

- перша “функція” уособлює владу (каста жреців) і репрезентує два аспекти – релігійний та законодавчий;
- другу “функцію” виконують воїни, які захоплюють сусідні території й захищають свою;
- третя “функція” пов’язана з концепцією плодючості й репрезентується міфічними персонажами (божественними близнюками), які мають пряме відношення до коней (!) і часто супроводжуються жіночою постаттю.

Сподіваємось, що подальші археологічні та лінгвістичні дослідження покажуть, наскільки ця “тристороння” модель є універсальною для давніх індоєвропейських суспільств.

Якщо припустити, що південні степи та лісостепова смуга України й Росії були індоєвропейською прабатьківщиною, було б цікаво простежити подальшу долю та шляхи розселення цих войовничих народів. Десь в їхньому середовищі знаходились і далекі пращури слов’ян, але поки що історична наука не може із упевненістю локалізувати їх місцезнаходження в бронзовому віці. На жаль, обсяг статті не дозволяє показати гіпотетичні шляхи, які ведуть з “історичної батьківщини” – південної України та Росії – в вічне розсіяння. Найдовше в цих степах залишались іранські племена киммерійців, скіфів та сарматів – аж до II ст. н.е. А першими, очевидно, емігрували з прабатьківщини (до речі, територія розселення “ямників” значно перевищує в першій половині III тис. до н.е. 300 тис. км²) майбутні хети, лувійці, палайці, а також тохари. На думку деяких вчених, перші три народи перейшли Балкани і кількома хвилями заселили Східну й Центральну Анатолію. Тохарською мовою востаннє розмовляли в VIII ст. н.е. у Східному Туркестані (сучасна провінція Сінцзян, КНР).

За 1000 кілометрів на північ від Сінцзяну й за 2000 км на схід від території ямної культурно-історичної спільності в Алтайських степах були знайдені поховання та укріплені поселення людей, які відрізнялись від тубільних палеазійських племен зовнішньо (мали виразні європеїдні риси), своєю матеріальною культурою (бойові сокири, мідні ножі), поховальним ритуалом (підкурганні скорчені поховання, посипані вохрою), а, головне, – типом господарювання. Вони мали розвинену відтворюючу економіку, яка базувалась на розведенні свійських тварин і коней, а також на примітивному землеробстві. Носії цієї культури (“афанасєвської”) були, безсумнівно, близькоспоріднені з “ямниками”, якимсь забутим коліном, “втраченим племенем” цієї спільності. Той факт, що вони досягли Єнісею, був сам по собі дуже визначним. Він свідчив про мобільність і енергійність суспільства,

яке на початку III тис. до н.е. могло успішно подолати величезні відстані від Дніпра та Волги до Західного Сибіру. Чи не були це тохари, індоєвропейська мова яких була відома лінгвістам ще з кінця XIX століття? Ця мова поділялась на два діалекти: діалект А був дуже архаїчним і значно відрізнявся від діалекта В, який був розмовною мовою до кінця існування цього народу (VIII ст. н.е.). На велике здивування вчених, виявилось, що тохарська мова мала спільні лексичні й граматичні риси з слов'янськими, балтськими, германськими та грецькою мовами. Обидва її варіанти, як виявилось, належали до мовної групи "centum" (варіант А – kant; В – kante). Тохарська мова мала слов'янські прикметникові суфікси (!), а деякі слова тохарської були відомі тільки лінгвістам з давньогрецької мови. Це означало, що тохари в праїндоєвропейські часи жили поруч вищезгаданих народів. Цікаво також, що поява нових граматичних форм у більш пізньому давньоіндоєвропейському періоді розвитку цих мов не торкнулася тільки кельтських мов на заході, хетської на півдні та тохарської на сході: їх носії вже емігрували на той час з прабатьківщини. Ймовірно, що тохари прийшли в Західний Китай десь в II тис. до н.е., до того часу, як іранські племена зайняли території на заході²⁵. Існують ще два вагомих аргументи на користь їх ранньої еміграції в Східний Туркестан. По-перше, у I тис. до н.е. народи степу рухалися зі сходу на захід і не існує археологічних свідчень супротивного руху. По-друге, китайські джерела з часів династії Хань (208 р. до н.е. – 8 р. н.е.) говорять про тохарів як про тубільне населення. За інформацією китайських хроністів, тохарські воїни складали 1/5 всієї їхньої людності. Вони були озброєні луками, довгими списами, коротко стригли волосся і зловживали алкогольними напоями. Хроністи повідомляють, що тохари були землеробами, а їхньою улюбленою їжею були павичі. Китайці відрізняли їх від інших індоєвропейців (мабуть, іранців), яких вони зображали як "рудоволосих, синьооких людей, схожих на мавп"...²⁶

Приклад тохарів і хетів є символічним і важливим для археологів як нагадування того факту, що людності часто міняли своє місцеперебування, хоч далеко не завжди це можна простежити археологічно.

Досить часто з політичних чи ідеологічних міркувань в деяких країнах наголошується на моделях безперервного місцевого культурного розвитку народів протягом тисячоліть у межах їх сучасних кордонів, що суперечить історичній дійсності – постійним міграціям етносів на великі відстані.

Історичні свідчення, які було розглянуто в цій статті, вказують на вторгнення індоєвропейців на території Малої та Центральної Азії, що дає нам підстави виключити ці регіони із списку претендентів на індоєвропейську прабатьківщину. Обсяг статті не дозволяє простежити їхні шляхи в Західній Європі та Індії, але, підводячи підсумки нашого короткого огляду, можна стверджувати, що як археологічні, так і лінгвістичні джерела дають підстави вважати саме Причорноморсько-Каспійські степи вірогідним (хоч, можливо, і не єдиним) центром зародження праїндоєвропейської людності, їхньої культури та нового типу господарства.

Все вищенаведене надійно підтримує концепцію, за якою південноукраїнські степи з їхнім сприятливими природно-кліматичними умовами були одним із центрів виникнення індоєвропейської землеробсько-скотарської спільності.

(Продовження у наступному номері)

¹ Див.: Mukherjee S.N. Sik William Jones. – Cambridge, 1968.

² Mallory J.P. The search of the Indo-Europeans. – London, 1989. – P.12.

³ Реконструкція В.Леманна і Л.Згусті, 1979.

⁴ Таким символом в праїндоєвропейській мові реконструйований звук чи слово.

⁵ Lemmann W.P. Historical Linguistics. – New York, 1962. – P.27.

⁶ Як побачимо нижче, ці дані добре узгоджуються з результатами археологічних досліджень.

⁷ Mallory J.P. Op. cit. - P.19.

⁸ Хатська мова – стародавня мова Малої Азії, споріднена з західно-кавказькими.

⁹ Winn, M. Burial Evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c.3000 B.C. Jies 9, 1981; Scomal, S. And Polome, E. "Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem", Washington, DC. 1987.

¹⁰ Gimbutas, M. *The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500 – 2500 B.C.*”. Jies, 1, 1973.

¹¹ Давня історія України. – Київ, 1997. – Т.І. – С.290.

¹² Давня історія України, т.1, ст.290.

¹³ Renfrew C. *Archaeology and language: the puzzle of Indoeuropeans origin.* – London, 1987.

¹⁴ Mallory, 143.

¹⁵ Diakonov I.M. *Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian // Journal of American Oriental Society.* – 1985. – 105. – Pp. 597 – 603.

¹⁶ Mallory, 30.

¹⁷ Дьяконов И.М. *Предистория армянского народа.* – Ереван, 1968.

¹⁸ Mallory, 24.

¹⁹ Безсумнівно, що в праїндоевропейському світі кінь мав якусь дуже важливу символічну функцію. Існує багато археологічних свідчень про жертвоприношення коней (Дереївка, Грушівка, Новоолексіївка), які легко узгоджуються з відомими нам з писемних джерел подібними ритуалами в Індії. Але був і якийсь інший сакральний культ коня, який ледве простежується в стародавніх міфах і археологічних матеріалах.

²⁰ Поховання виключно (!) чоловічі. Матеріальна культура “ямників” вказує на суто патріархальний характер цього суспільства. Нагадаємо, що в одній з найбільш архаїчних індоєвропейських мов – у хетській – відсутні форми жіночого роду.

²¹ В деяких районах “ямної” території знайдені тимчасові стоянки. Винятком є існування Михайлівського поселення на півдні України і, можливо, ще декількох менших поселень.

²² Diakonov I.M. *Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian...* – P. 597.

²³ В договорі 1380 р. до н.е. між царями Міттани та хетів згадуються індійські боги Варуна (маг), Індра (воїн) та близнюки Насат'яс (доглядачі коней та людей). Скіфська легенда (за Геродотом) розповідає, як три небесні речі впали на землю: чаша (символ влади), сокира (знаряддя воїна) та плуг з ярмом (символ землеробства) і були поділені між трьома братами-скіфами. В ранні римські часи ця тристоронність уособлювалась Юпітером, Марсом та Квірінієм.

²⁴ Diakonov I.M. *Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian // Journal of American Oriental Society.* – 1985. – 105. – Pp. 597 – 603.

²⁵ В тохарській мові не знайдено ранніх запозичень з іранської чи індійських мов.

²⁶ Mallory, 24.